

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.1.17>

“DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” – 950
«ДІВАНУ ЛУГАТ-ИТ-ТЮРК» – 950
“DİWĀN LUGHĀT AL-TURK” – 950

İSA HƏBİBBƏYLİ (Azərbaycan)*

**MAHMUD KAŞĞARİNİN “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİ
AZƏRBAYCANDA**

Məlum olduğu kimi, dünya xalqlarının tarixinə çevrilən kitablar həm də insanlığın gələcəyinə işıq salır, bəşəriyyətin mənəvi mirasına çevrilir. Homerin məşhur “İlliada” və “Odisseyə” dastanları təkcə yunan xalqının deyil, geniş mənada Avropa ədəbi-ictimai fikrinin möhkəm təməlləri kimi qəbul olunur. Konfutsi fəlsəfəsi nəhəng Çin dövlətinin əbədiyaşar təməl kitabıdır. “Kəlilə və Dimnə”nin hikmətamiz kəlamları, ecazkar “Min bir gecə” nağılları Şərqi müdrikliyinin zəngin mənəvi xəzinəsidir. Bu mötəbər elmi-ədəbi abidələr mənsub olduqları xalqların mənəvi sərvəti olmaqla bərabər, həm də ümumdünya əhəmiyyətinə malik olan qiymətli kitablardır.

Türk xalqlarının da tarixində və taleyində özünəməxsus yer tutan elə abidələr vardır ki, həmin möhtəşəm əsərlər milli kimlik funksiyasını yerinə yetirərək, mənəvi dəyərlərin möhkəm təməllərini yaratmış, həm də özündən sonrakı ədəbi-ictimai fikrin inkişafına istiqamət vermişdir. Bu cəhətdən ümumtürk əhəmiyyətinə malik olan bir neçə abidəni göstərmək olar ki, bu abidələr bütün türk xalqlarının ortaq mənəvi mirası hesab oluna bilər. VI-VII əsrlərdə meydana çıxmış Orxon-Yenisey yazılı abidələri ortaq ümumtürk təfəkkürünün möhtəşəm möhürüdür. Azərbaycan xalqının ümumtürk ədəbiyyatına bəxş etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Böyük Oğuznamə kitabıdır. XI əsrdə yaranmış Yusif Has Hacıb Balasaqunlunun “Qutatqu-bilik” poeması ümumtürk dövlətçilik təfəkkürünün nizamnaməsidir. Bu əsərlər təkcə öz dövrünün deyil, yaxud ayrılıqda hər hansı bir xalqın yox, geniş mənada türk dünyasının və bəşəriyyətin zəngin və qiymətli mənəvi mirasıdır. Bu gün də həmin abidələr dünyanın müasir inkişaf yollarına və gələcəyə doğru gedişata gur işıq salmaqda davam edir. Ümumdünya əhəmiyyəti qazanmış məşhur ədəbi abidələr bəşəriyyətin yaşayan əfsanələridir.

XI əsrdə yaşayıb-yaratmış Mahmud Kaşğari türk dünyası elmi fikrinin ən qüdrətli nümayəndəsidir. Bu fədakar tədqiqatçı türklərin yaşadığı geniş coğrafiyanı: Çin, Orta Asiya, Əfqanıstan, İran, İraq, Anadolu elləri və Azərbaycanı gəzib dolaşaraq, türk ləhcələrinə dair dil materiallarını toplamış, sistemləşdirmiş,

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik. E-mail: isa.habibbeyli@science.az

izah etmiş və lüğət şəklində hazırlamışdır. Mahmud Kaşğari eyni zamanda olduğu ölkələrin folklor materiallarını, tarixi hadisələrini, coğrafi məlumatlarını və rəvayətlərini də qeydə alaraq, onlardan lüğətində istifadə etmişdir. O, həmçinin türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq yer kürəsinin xəritəsini çəkmişdir. Mahmud Kaşğarının xəritəsində Azərbaycanın da qeyd edilməsi onun bu ölkəyə də səfər etdiyini etimal etməyə əsas verir. Bütün bunlar Mahmud Kaşğarının geniş ensiklopedik biliyə malik mütəfəkkir şəxsiyyət olduğunu göstərir.

Mahmud Kaşğarının “Divanu-lüğat-it türk” kitabı türk-müsəlman dünyasının birinci ensiklopedik lüğətidir.

“Divanü lüğat-it-türk” türk dünyasının ilk elmi qrammatikası, birinci ədəbiyyat antologiyası, qədim və zəngin tarixi və nadir coğrafiyasıdır.

“Divanü lüğat-it-türk” türk dünyasının qızıl elmi açarıdır.

“Divanü lüğat-it-türk” elmdə və ədəbiyyatda türk-müsəlman dünyası intibah mədəniyyətinin isbatıdır.

“Divanü lüğat-it-türk” türk xalqlarının çoxcildlik ortaqlıq dilçilik, tarix, ədəbiyyat, coğrafiya və etnoqrafiya ensiklopediyasıdır.

“Divanü lüğat-it-türk” bəşəriyyətə çoxlu sayda şeir divanları bəxş etmiş türk xalqlarının birinci möhtəşəm elmi Divanıdır. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk” kitabını meydana qoymaqla türk xalqlarının ədəbiyyatda olduğu kimi, elmdə də zirvə yaratmaq istedadını nümayiş etdirmişdir.

Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk” əsərini türk xalqlarını ərəb dünyasına tanıtmmaq üçün hazırlamışdır. Minlərlə türk kəlməsinin ərəb dilində qarşılıqlı təqdim olunduğu bu qeyri-adi lüğətdə həmin sözlərin izahı üçün çoxlu sayda verilmiş tarixi-coğrafi məlumatlar, elmi-ədəbi faktlar türk dünyasını bütün reallıqları və zənginlikləri ilə təqdim etməyə imkan yaratmışdır. Bununla həm də Mahmud Kaşğari özünün mütəfəkkir şəxsiyyət olduğunu isbat etmişdir. Türk-müsəlman dünyasının böyük mütəfəkkirləri içərisində özünün çoxşaxəli elmi fəaliyyətinə görə Mahmud Kaşğarını yalnız görkəmli ensiklopedist alim Nəsrəddin Tusi ilə müqayisə etmək olar.

Mahmud Kaşğari qədim türk sivilizasiyasının qüdrətli ideoloqu, “Divanü lüğat-it-türk” isə türk-müsəlman dünyası intibahının kompasıdır.

“Divanü lüğat-it-türk” kitabı türk dünyasının dilçilik xəritəsidir.

Türk dünyasında ədəbi-ictimai və elmi fikrin inkişafında Mahmud Kaşğarının və “Divanü lüğat-it-türk” kitabının böyük rolu olmuşdur. Bu gün də “Divanü lüğat-it-türk” əsəri türk dünyasının qiymətli əl kitabıdır.

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk”ün əlyazmasını ilk dəfə türk dünyasına 1916-1917-ci illərdə Türkiyədə Kilisli Müəllim Rüşad tanıtmışdır. “Divanü lüğat-it-türk”ün Türkiyədə meydana çıxmış Besim Atalay nəşri (1939-1941), Seçkin Erdi və Serap Tuğba Yurdsevər çapı (2005), Əhməd Bican Ərcilasun və Akkoyunlu ərnağanı (2020) zəngin elmi-tənqidi şərhləri və təhlilləri də olan əhəmiyyətli elmi mənbələrdir. “Divanü lüğat-it-türk” kitabının sovet hakimiyyəti dövründə (1967-ci ildə) Saleh Mütəllibov tərəfindən özbək dilinə tərcümə edilərək Daşkənddə çap edilməsi yalnız elmi cəhətdən deyil, ictimai-siyasi baxımından da

çox əhəmiyyətli hadisədir, böyük fədakarlıq nümunəsidir. Kitabın digər türk dillərində də nəşr olunması sadəcə Mahmud Kaşğarının və onun bu məşhur əsərinin tanındılması ilə qalmayıb, türkologiya elmini inkişaf etdirən mühüm elmi hadisəyə çevrilmişdir.

“Divanü lüğat-it-türk” dünya türkologiya elminin şah əsəridir.

Azərbaycanda “Divanü lüğat-it-türk” kitabı ilk dəfə Bakı Dövlət Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Ramiz Əsgər tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilərək, 2006-cı ildə Bakıda 4 cildə çap olunmuşdur. Ramiz Əskər “Divanü lüğat-it-türk” lüğətini türk dilindən Besim Atalay nəşrindən Azərbaycan dilinə çevirmiş, nəşrin hər cildinə müqəddimə yazmış və izahlı araşdırmalar əlavə etmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin IX prezidenti Süleyman Dəmirəlin “Divanü lüğat-it-türk” kitabının Azərbaycan nəşrinin bütün cildlərində verilmiş ön sözündə Mahmud Kaşğarının türkologiya sahəsindəki misilsiz xidmətlərini xüsusi qeyd etmişdir.

“Divanü lüğat-it-türk”ün Xalid Səid Xocayev tərcüməsi isə bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu, Azərbaycanda və türk dünyasında “Divanü lüğat-it-türk” kitabının ilk tərcüməsidir. Xalid Səid Xocayevin “Divanü lüğat-it-türk”ü Mahmud Kaşğarının qələmə aldığı ərəb dilindən, yəni orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi qiymətli elmi hadisədir. “Divanü lüğat-it-türk” kitabının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin əlyazmasının səksən altı ildən sonra üzə çıxarılaq nəşr olunması həm də repressiya qurbanı olmuş Xalid Səid Xocayevin elmi bəraəti kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Xalid Səid Xocayev (1888-1937) özbək əsilli görkəmli Azərbaycan ziyalisidir. İstanbul Universitetinin hazırlıq kursunu bitirmişdir. O, 1918-ci ildən etibarən Azərbaycanda yaşamış, elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Birinci Türkoqoji Qurultayda iştirak etmişdir. Latın əlifbasına keçmək sahəsində həm Azərbaycanda və həm də keçmiş SSRİ-də yaşayan türk xalqları arasında geniş fəaliyyət göstərmişdir. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” adlı memuarı Xalid Səid Xocayevin latın əlifbasına keçmək sahəsindəki fəaliyyətinin əhatə dairəsini əyani şəkildə təqdim edir. O, böyük özbək yazıçısı Abdulla Qədrinin “Ötən günlər” və görkəmli türk yazıçısı Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalı quşu” romanlarını Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

Bununla belə, Xalid Səid Xocayevin ən böyük xidməti türk dünyasının şah əsəri hesab edilən Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” kitabını 1935-1937-ci illərdə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etməsindən ibarətdir.

Xalid Səid Xocayev 1937-ci il qanlı repressiyasının qurbanı olduğu üçün “Divanü lüğat-it-türk”ün onun tərəfindən ərəb dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi uzun illər itmiş hesab olunmuş, diqqətdən kənar qalmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 29 Yanvar 2024-cü il tarixli qərarı ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən çapa hazırlanan və “Elm” nəşriyyatında nəşr edilən Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərinin Xalid Səid Xocayev tərəfindən edilmiş tərcüməsinin elmi ictimaiyyətə çatdırılması türkologiya elminə ibrətəmə və əhəmiyyətli töhfədir.

Arif Rəhimov Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin leksikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək, filologiya ezrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Beynəlxalq Türk Akademiyasının 14 mart 2024-cü il tarixdə Bakıda keçirdiyi türkoloji simpoziumda Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin Xalid Səid Xocayev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş versiyasının əlyazması əsasında çap edilmiş kitabın təqdimat mərasimi təşkil olunmuşdur.

Mahmud Kaşğarının XI əsrdə türkləri ərəb dünyasına tanımaq məqsədilə hazırladığı “Divanü lüğət-it-türk” kitabı, XXI əsrdə də türk xalqlarının milli-mənəvi özünüdərkə qayıdışına xidmət edən əvəzsiz elmi-ədəbi mənbədir.

Türk dünyasını geniş mənada dünyaya elmi şəkildə tanımaq cəhətdən də “Divanü lüğət-it-türk”lə müqayisə edilə biləcək başqa bir mötəbər bələdçi əsər tapmaq mümkün deyildir.

“Divanü lüğət-it-türk” əbədiyaşarlıq qazanmış möhtəşəm ümumtürk elmi-ədəbi abidəsidir.

“Divanü lüğət-it-türk” türkologiya elminin təməl kitabıdır.

Azərbaycan alimləri Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə yüksək qiymət vermişlər:

“Qətiyyətlə demək olar ki, əgər tarixi-müqayisəli dilçilik ... XIX əsrdən başlayaraq Avropada geniş iştirak tapdısa, dünya dilçiliyində məhz müqayisəli dilçiliyin banisi, öz dövrünün ensiklopedik alimi, böyük türk oğlu Mahmud Kaşğari oldu. Mahmud Kaşğari XI əsrdə Kaşqarda anadan olmuş, bütün həyatını türk dillərinin mədəniyyət və etnoqrafiyasını öyrənməyə həsr etmişdir.

Onun şah əsəri olan “Divanü lüğət-it-türk” əsəri oğuz, qapçak, karluq, tatar, türkmən, başqurd, uyğur, peçenek... və bir sıra başqa türkdilli xalqların ən böyük ensiklopedik ensiklopediyasıdır. ... Onun gördüyü iş zəmanəsini xeyli qabaqlamışdı. ...Deməli, ...müqayisəli dilçilik öz məxəzini məhz XI əsrdən Mahmud Kaşqarının, “Divanü lüğət-it-türk” əsərindən alır. Və bu əsərlə türk dillərinin və eləcə də türk xalqlarının yaxın, uzaq qohumluğu təsbit edilir.”

Akademik Kamal ABDULLA

“IX-XI əsrlərdə Türkinin hansı etnolingvistik əsasda təşəkkül tapdığını müəyyənləşdirməyə imkan verən ən mühüm mənbə M. Kaşğarının “Divani lüğət-it-Türk”dür. “Divan” müəllifi müxtəlif Türk tayfa dilləri ilə yanaşı, həmin tayfa dillərinin (dialektlərinin) fövqündə dayanan “xaqaniyyə Türkcəsi”ndən də bəhs edir. “Xaqaniyyə türkcəsi” oğuz, qıpçaq və karluq – uyğur xüsusiyyətlərinin funksional integrasiyasından ibarət olub, XI – XII əsrlər Türk ədəbi dilinin əsaslarını təşkil etməkdədir. “Divani lüğət-it-Türk” türkinin mənbələri barədə elmi – lingvistik məlumat verməklə yanaşı, orta əsrlər türk, yaxud ümumtürk ədəbi dilinin (Türkinin) ilk nümunələrini əks etdirir :

*Körklük topuğ özünqə,
Tatlığ aşığı azınqə,
Tutqıl qonuq ağırılığ,
Yazsun çavın budunqə.*

Yaxud:

*Bardı ərən qonuq bulub qutqa saqar,
Qaldı alıq oyuq görüb evni yıqar.*

XI – XII əsrlərdə M. Kaşğarının “Divan”ı ilə aşığı – yuxarı eyni dövrdə Yusuf Balasaqunlunun “Kutadqu biliq” (XI əsr), Əhməd Yüqnəkinin “Atibət`ül – həqaiq” və Əhməd Yəsəvinin “Divani-Hikmət” (XII əsr) əsərləri meydana çıxır. Bu əsərlərin, eləcə də “Qurani-Kərim” in türkçə tərcümə - təfsirlərinin (İslamın türklər arasında daha sürətli yayılmasına çalışan Buxara ruhaniləri bu zaman həтта, mövcud ənənəni pozaraq, “Quran”ın “ilahi “ ərəb dilindən Türkçəyə çevrilməsini təhqir edən fitva vermişdilər) dili Türkinin təşəkkül – formalaşma prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.”

Akademik Nizami CƏFƏROV

“Mahmud Kaşqarlı öz türk milləti haqqında dastan da yarada bilərdi, ...tarixi əsər də yaradardı. Ancaq lüğət yazdı. Öz millətini olduğu kimi vermək, şöhrətini yazılı tarixə köçürmək üçün lüğət yaratmağı üstün tutdu... lakin bu lüğət təkcə dil deyil, həm də türkün içinə, tarixinə, etnoqrafiyasına, folkloruna, bütöv bədii düşüncəsinə, fəlsəfi kəlamına baxış idi... Kaşqarlı türkləri ərəblərə, islam dünyasına təqdim edir, həm də türkləri özünü tanımağa, özündən uzaqlaşmamağa çağırır.”

Akademik Tofiq HACIYEV

“Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir. Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu abidənin gec də olsa, milli filologiyamızın dövriyyəsinə daxil edilməsi elmimiz qarşısında yeni-yeni üfüqlər açacaq, elmi türkçülüynün banisi Mahmud Kaşğarının böyüklüyü və onun ölməz əsəri, türk dünyasının ensiklopediyası və türkçülüynün aynası olan “Divani-lüğət-it-türk” əzəməti onda daha yaxşı anlaşılacaqdır.”

Ramiz ƏSKƏR

filologiya elmləri doktoru, professor

“Ümumislam dünyasının ən müqəddəs, ən qutsal və səmavi kitabı “Qurani-Kərim”, ümumtürk dünyasının yazılı ədəbiyyatının ən dəyərli, ən əzəmətli və ən əhatəli bilgi kitabı isə “Divanü lüğət-it-türk”dür. “Divanu-lüğət-it türk Mahmud Kaşğariyə qədərki və Kaşğari dövrünün türk xalqlarının milli kimliyi və milli pasportudur”.

Cəlal QASIMOV
filologiya elmləri doktoru, professor

“Mahmud Kaşğarinin “Divan”ında verilmiş dünya xəritəsi ilk türk xəritəsi hesab olunur”.

Əzizxan TANRIVERDİ
filologiya elmləri doktoru

“Divanu-luğat-it türk” kitabının Xalid Səid Xocayev tərəfindən Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümə edilməsi və Bakıda nəşr edilməsi Azərbaycan türkologiya elminin mühüm elmi nailiyyətidir.

“Divanu-luğat-it türk”ün Xalid Səid Xocayev tərəfindən ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin əlyazmasını axtarıb üzə çıxaran və bu möhtəşəm elmi abidəni çapa hazırlayan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor Nadir Məmmədlinin xidməti ayrıca qeyd edilməyə layiqdir.

Bütün bunlara görə Mahmud Kaşğarinin “Divanu-luğat-it türk” ensiklopedik kitabının Xalid Səid Xocayev tərəfindən orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsinin üzə çıxarılması və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən kitab halında nəşr edilməsi ölkəmizin dünya türkologiyasına möhtəşəm elmi töhfəsidir.

1 aprel 2024-cü il
